

О. Ю. Матушек

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Роль Симеона Полоцького у виданні проповідей Лазаря Барановича

Матушек О. Ю. Роль Симеона Полоцького у виданні проповідей Лазаря Барановича. У статті досліджується листування між чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем та Симеоном Полоцьким з приводу видання збірника проповідей «Труби словес проповідних». Для аналізу ми використовуємо теорію мовленнєвих актів Д. Остіна. Відповідно, лист розглядається як висловлювання, а висловлювання – як мовленнєва дія. Відтак, у цій роботі ми намагалися відтворити послідовність локутивного, іллокутивного та перлокутивного актів.

Ключові слова: *мовленнєва дія, проповідь.*

Матушек Е. Ю. Роль Симеона Полоцького в издании проповедей Лазаря Барановича. В этой статье исследуется переписка между черниговским архиепископом Лазарем Барановичем и Симеоном Полоцким по поводу издания сборника проповедей «Трубы словес проповедных». При анализе мы используем теорию речевых актов Д. Остина. Соответственно, письмо рассматривается как высказывание, а высказывание – как речевое действие, которое воссоздается как последовательность локутивного, иллокутивного и перлокутивного актов.

Ключевые слова: *речевое действие, проповедь.*

Matushek E. The role of Simeon Polots'kyu in edition of the Lazar Baranovych's sermons. In this article the correspondence between the Chernigov archbishop Lazar Baranovych and Simeon Polots'kyu concerning the edition of the collection of sermons is investigated. At the analysis we use the theory of speech acts of J. Austin. Accordingly, the letter is considered as the statement, and the statement – as a speech act, which is recreated as a sequence of locutionary, illocutionary and perlocutionary acts.

Keywords: *speech act, sermon.*

Культурна експансія вихованців Києво-Могилянської колегії до Росії у другій половині XVII століття неодноразово ставала предметом

вивчення таких дослідників, як В. Ейнгорн [16], І. Татарський [12], О. Білецький [4], Л. Сазонова [11], А. Єлеонська [6] та ін. Ці вчені торкалися

і ролі Симеона Полоцького у цьому процесі. Листуванням Симеона Полоцького займаються П. Ролланд [2; 3], І. Подтергера [10] та О. Лазаренко [7].

Нагадаю, що 1664 року Симеон Полоцький потрапляє до Москви з Полоцька на запрошення царя Олексія Михайловича і стає його помічником в європеїзації російського суспільства. У цей процес були включені й інші українці (Єпіфаній Славинецький, Дамаскин Птицький). Лазар Баранович теж брав у цьому участь як реальний представник західної освіти і модернізованої на той час української церкви у порівнянні з російською.

У світовій гуманітаристиці одним з перспективних напрямків дослідження є вивчення локальної соціальної історії [17:221] та «мікроісторії», які часто об'єднуються для вивчення локальних соціальних груп. Цей підхід може бути застосований і для різноманітних студій над спільнотою випускників та викладачів Києво-Могилянської колегії. На сьогодні ці зв'язки можна відтворити майже виключно за текстами, котрі збереглися. Ми постараємося це зробити на прикладі листування двох визначних випускників Могилянки XVII століття – Лазаря Барановича та Симеона Полоцького.

Сприйняття листа як події характерне для епістолярного дискурсу того часу. Скажімо, відповідаючи на лист Мефодія Филімоновича, Симеон Полоцький пише: «*Za Oycowski literalną visitę*» [3:121], а в його листі до ігумена кирилицького є така фраза: «*Za listow wizytę pełną oycowskiego faougu y miłości*» [3:119]. М. Федотова називає «письмове відвідування» стійким епістолярним мотивом як барокових авторів, так і для епістолярної традиції в цілому [13:13].

Обидва комуніканти сприймають листи один від одного як події-зустрічі: «Перед Стрітінням Господнім, коли Симеон сподобився зустріти Христа, прийшлося й мені зустрітися з пречесністю твоєю, хоч і письмово», – пише владика до Симеона [9:39]. Як правило, ці листи відображають довгий процес впровадження певного проекту, що виник у голові Лазаря Барановича. Зважаючи на все це, доречним буде використати дослідження у царині теорії мовленнєвих актів для характеристики комунікації.

Автор концепції мовленнєвих актів Д. Остін розглядає, з одного боку, будь-яке висловлювання як мовленнєву дію, а з другого, – факти реалізації цих висловлювань [15:236]. Висловлювання, за Остіном, – це послідовність 1) локутивного акту, тобто «...творення словесних конструкцій, яким мовці надають певні сенси і певні віднесення»; 2) іллокутивного акту – де-

монстрації, як те, що сказано, повинен у даній ситуації розуміти співрозмовник; 3) перлокутивного акту, тобто результатів і наслідків, які факти реалізації висловлювання викликають у реципієнтів і співрозмовників, наприклад, у їхніх переживаннях або поведінці.

З епістолярій помітно, що це зустріч людей однієї культури, «своїх». Про це свідчить і передісторія їхнього листування. Неодноразово дослідники відзначали, що Симеон Полоцький вчився в Київській колегії у той час, коли там викладав Лазар Баранович. Та й сам Чернігівський архієпископ називає Симеона своїм учнем у листах. Гіпотетично, обидва вони мали іншу спільну *alma mater* – Віленську академію [1: 95].

Показово, що Симеон Полоцький і Лазар Баранович користуються особливим мовним кодом у листах, основу якого складає польська мова, пересипана латинською, а подекуди й слов'янською лексикою. У такий спосіб, за спостереженням О. Лазаренко, спілкувалося «вище православне духівництво» [7:68] та «східнослов'янські схоласти XVII століття» [7:69]. З переліку видно (Варлаам Ясинський, Іоанікій Галятівський, Феодосій Василевич, Симеон Полоцький та інші), що усі вони – випускники київської школи. Очевидно, що співрозмовники намагалися порозумітися на «своїй» мові без чужого ока. Ця мова може розглядатися як різновид тайнопису. Юрій Лотман пише, що «члени колективу, які користуються тайнописом, в цьому разі розглядаються як єдине «Я» по відношенню до якого ті, від котрих текст повинен бути прихований, складають збірну третю особу» [8:170]. Вона якраз і є іншою, не своєю, чужою.

Стосунки Симеона Полоцького та Лазаря Барановича – це обмін текстами в наративі життя, події якого вимагали від кожного з них певних функцій, визначити які можна з їхнього листування.

Суб'єкт висловлювання, тобто «я» почергово змінюється між двома комунікантами. Індикатори «я» щоразу перегруповуються навколо кожного з них. Симеон Полоцький намагається окреслити, ким є для нього Баранович, уже у звертаннях до владика: «*Ojczyce Archiepiskopie (abo Episkopie [3:118]), Ojczyce, Pasterzu, Panie i Dobrodzieju*» [2:212–213], які часом оздоблюються епітетами: «*Mój wielce miłościwy*» [2:213], «*mój miłościwy*» [2:210]. Він щодо Лазаря Барановича – це передусім вдячний учень, готовий прислужитися колишньому вчителю. Цю свою роль він окреслює в художній формі євангельського сюжету про Марію та Марту, уподібнюючи себе то до Марії (у бажанні сидіти біля ніг владика і слухати його промови), то висловлю-

ючи бажання, «iako Martha... użyć Przeswie -
censtwu Twojemu» [3:119].

Лазар Баранович приписує Симеону Полоцькому посередницькі функції. Він звертається до нього як до духівника царя Олексія Михайловича і в бароковий алегоричний спосіб окреслює його роль у своїх стосунках з царем. Текстове самоприниження владики відбувається за допомогою алюзивного самоуподібнення до розбійника, розп'ятого біля Христа, і відповідно, Симеона до Христа: «Помяни о мене, егда придеши в царство пресветлого величества» [9:40]. Імперативним звертанням до адресата у формі дієслова II особи Лазар Баранович формулює прохання-наказ, який тут же повторює в інший спосіб: «...буди моим ходатаем и заступником у помазанника Божого» [9:40]. Лазар Баранович у наступних листах до Симеона продовжує поглиблювати його функції посередника і заступника. Архієпископ жаліється на утиски князя К. Щербатова, який був тоді помічником воєводи Ромоданівського: «Если пречестности твоей придется кстати, при дворе, не оставь, ради дружбы, рассказать о нашей обиде» [9:51]. Сам же архієпископ намагається бути посередником між царем та козаками тоді, коли 1668 року вони просили московського протекторату. Козацьке посольство вирушає до царя з грамотою, а Лазар Баранович намагається зробити так, щоб воно було успішним: «Самое дело требует, чтобы посланные мои без задержания были отпущены его величеством царем, – і додає для Симеона, – когда где случится пречестности твоей быть у благодетелей моих, то, по обычаю твоему, поддерживай нашу сторону» [9:52]. Можна сказати, що на рівні локутивного акту – це прохання, що межує з наказом, на рівні ілокуції – це сценарій з двох можливих варіантів: з одного боку, якщо цар приймає козаків, а з другого, – якщо ні. «Если мои послания не успеют в своем деле, то поскорее, ради Бога, посоветуйте их отправлять, ибо это послужит мне во вред» [9:54]. Цікаво, що чернігівський архієпископ демонстрував чудеса дипломатії, звертаючись до царя і прямо, і через посередників, готуючи таким чином позитивний ґрунт для вирішення своїх завдань.

Свої ж функції щодо Симеона Полоцького Лазар Баранович окреслює підписом до листа: «Аз всегдашний богомолец твой и работать пречестности твоей готов, тебе молитвы мои и услуги» [9:40].

Лазар Баранович другу збірку казань «Труби словес проповідних» хотів видати у Москві. Про цей свій задум він пише до Іоанкія Галятовського: «Справа моя на порох розсипається: на «Труби» нема паперу; придумав такий хід: хочу

надіслати рукописи мої до Москви і просити чесного отця Ситніановича, щоб він подбав про мене» [5:85]. На той час його перша збірка «Меч духовний» була хоч і не надрукована у Москві, але розповсюджена по монастирях за рахунок московського уряду. Фактично це була подяка з боку Олексія Михайловича за підтримку у боротьбі з патріархом Никоном. Баранович звертається з проханням до царя (і до самого Симеона Полоцького) довірити Симеону редагування його проповідей. Очевидно, що Симеон був для Барановича не просто «західником» і людиною, яка дуже добре розуміла і вітала написане ним. Він сприймається автором як ідеальний читач, а такий, за Л. Чернец, є alter ego самого автора [14:86]. Відповідно, такий редактор сприятиме максимальному самовираженню автора і збереженню його тексту.

Коли це прохання стало реальністю, Лазар Баранович висловлює повну довіру до Симеона як до редактора євангельською цитатою: «Усяку галузку, що плоду не приносит, відтинай, але кожну, що плід родить, обчищай, щоб рясніше родила» (Ів.15, 2) [5:86]. Чернігівський архієпископ дає настанови редактору у формі автохарактеристики (лист від травня 1669 р.): «Не играют мои трубы ничего грубого и настраивать их не нужно долго; благоволите только очистить то, о чем написано: не все могут снести (Мат. 19, 11)» [9:88]. Трохи згодом він продовжить: «Нет там ничего противного учению веры, и в суждениях я был осторожен, а особенно избегал я строгих обличений, которые более всего не нравятся» [9:88]. Лазар Баранович чудово усвідомлював свою інакшість у Росії. Проповідь тут була виключенням, а не правилом, на службах у російських храмах замість казання зачитувалися уривки з Житій святих. Живу літургійну проповідь почали виголошувати українці, які волею долі потрапляли до Москви. Це робив Єпіфаній Славинецький, Іоанкія Галятовський та інші. Попередня збірка Барановича («Меч духовний») стала зразком для майбутніх московських проповідників. Цю свою просвітницьку місію владики чудово усвідомлював, як і те, що аудиторія не завжди готова сприйняти такі тексти. Для усунення культурологічних шумів у комунікації Лазар Баранович радить Симеонові прибрати зайве: «Капля долбит и камень; но бывает иногда, что камень капли не принимает» [9:88]. Чернігівський архієпископ, розраховуючи на російських реципієнтів, звертається до свого колишнього учня як людини, що знає місцеві традиції та смаки, та й сам він адаптує свою працю для нової нетипової аудиторії. Як з'ясувалося, самокорекції було замало.

У проповідях Лазар Баранович демонструє розбіжності у віровченні з московською церквою. Симеон Полоцький радить йому у листі від 13 червня 1669 року переписати казання на свята Різдва Пресвятої Богородиці та Зачаття святої Анни, оскільки в них в образній формі міститься вчення католицької церкви про непорочне зачаття Діви Марії [2:211]. Симеон пише це як пораду, а не як вимогу. Він намагається дистанціюватися від тих, хто може завадити виданню «Труб» у Москві. Це безособові і безіменні «вони»: «Якщо будуть перечити» [2:212], – пише Симеон Полоцький, то він замінить проблемні проповіді на нові. Трохи згодом він вкаже іншу причину неможливості видання збірки у Москві – зовнішні обставини: «...ogromnekrzykliwe Marsa okrutnego trąby z piszczalmi Bellony niemelodyjno grająsumi temu przeszkadzają» [2:212] Слушний час для цього так і не настав. У третьому листі від грудня 166[?] року Симеон Полоцький ставить до відома Лазаря Барановича про відповідь, що «Neskoro monsztuk do tychątr otrzymacie» [2:213]. Він, ніби вибачаючись, радить Барановичу надрукувати «Труби» там, де і «Меч», тобто у друкарні Києво-Печерської лаври.

У листі до Феодосія Софоновича 1670 року Лазар Баранович підсумовує зроблене для видан-

ня збірки проповідей, з гіркотою констатує відсутність позитивного результату: «Як давньому і наймилішому другові моему пожаліюсь пречесності твоїй, що Труби мої, хоч і перечитані вже чесним отцем Ситніановичем і грамотою його царської величності й від святішого патріарха прихильно обіцяно мені, що, як прочитають, засурмлять вони у друкарні Московській. Однак нічого ще не чути...» [5:93]. 1674 року збірка проповідей «Труби словес проповідних» вийшла у Києві у лаврській типографії.

Отже, Лазар Баранович і Симеон Полоцький були представниками іншої православної субкультури на тлі московської. Листування між ними – це активний обмін текстами, які писалися особливою макаронічною мовою за допомогою барокових текстопороджуючих дискурсивних практик, де часто біблійний матеріал використовувався як метатекст. Характерно, що адресат і адресант дуже добре розуміли один одного, що дозволяло Барановичу вирішувати багато проблем, у тому числі й політичних. Нефортунним у Москві виявився його літературний проект з другим збірником казань. А от наскільки вдався дебют Симеона Полоцького як редактора покаже порівняння відредагованого московського рукопису «Труб» з надрукованою у Києві книгою.

Література

1. Piechnik Ludwik, ks. Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600—1655 / ks. Ludwik Piechnik. — Rzym : IHSJ, 1983. — 314 s.
2. Rolland P. «Nieskoro» prawi «monsztuk do tych trąb otrzymacie»: On Lazar Baranovyč's Truby sloves propovidnyx and their Non-publication in Moscow / Piter Rolland // Journal of Ukrainian Studies. — 1992. — Vol. 17. — № 1—2 (Summer-Winter). — P. 205—217.
3. Rolland P. A. Renovatus amor: Simiaon Polatski's Correspondence with Lazar Baranovych, Metodii Fylymonovych, Antonii Radyvylovs'kyi and Meletii Dzyk / Piter Rolland // Harvard Ukrainian Studies. — 1999. — №XXIII (1/2). — P. 109—127.
4. Білецький О. І. Симеон Полоцький та українське письменство XVII століття / Олександр Білецький // Зібрання праць : у 5 т. — К. : Наукова думка, 1965. — Т. 1: Давня українська і давня російська літератури. — С. 417—433.
5. Вибрані листи Лазаря Барановича; [пер. Вадима Пасса] // Чернігівські Афіни. — К. : Мистецтво, 2002. — С. 58—126.
6. Елеонская А. С. Работа Симеона Полоцкого над подготовкой к печати книг «Обед душевный» и «Вечеря душевная» / А. Елеонская // Симеон Полоцкий и его книгоиздательская деятельность. — М. : Наука, 1982. — С. 152—202. — (Русская старопечатная литература (XVI—первая четверть XVIII)).
7. Лазаренко О. Переписка Лазаря Барановича и Симеона Полоцкого (к истории украинско-белорусских культурных связей) / Олеся Лазаренко // Сімяон Полацкі: светапогляд, грамадска-політична і літаратурна дзейнасць (матэрыялы II Міжнароднай навуковай канферэнцыі 18—19 лістапада 2004 г.). — Полацк : НППКМЗ, 2005. — С. 65—74.
8. Лотман Ю. М. Автокоммуникация «Я» и «Другой» как адресаты (о двух моделях коммуникации в системе культуры) / Юрий Лотман // Семиосфера. — СПб. : «Искусство—СПБ», 2000. — С. 163—177.
9. Письма прееосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. — [2-е изд.]. — Чернигов : Тип. Ильинского монастыря, 1865. — 364 с.
10. Подтергера И. А. Эпистолагафия sub specie rhetorica (по материалам писем и посланий Симеона Полоцкого) / Ирина Подтергера // Риторическая традиция и русская литература. Межвузовский сборник. — СПб. : Из-во СПб. Университета, 2003. — С. 38—56.

11. Сазонова Л. И. Литературная культура России. Раннее новое время /Л. И. Сазонова. — М. : Языки славянских культур, 2006. — 896 с. — (Studia philologica).

12. Татарський І. Симеон Полоцький: Его життя и діяльність. Опыт исследования по истории просвещения и внутренней церковной жизни во вторую половину XVII века / Иерофей Татарский. — М., 1886. — 453 с.

13. Федотова М. А. Эпистолярное наследие Дмитрия Ростовского: исследование и тексты / М. Федотова. — М. : Индрик, 2005. — 384 с.

14. Чернец Л. В. Адресат литературного произведения / Л. В. Чернец // Русская словесность. — 1994. — № 4. — С. 84—88.

15. Шари-Мативецька Е. Мовлення і література. До проблеми теорії мовлення Джона Л. Остіна / Е. Шари-Мативецька // Література. Теорія. Методологія / упор. і наук. ред. Данути Уліцької; пер. з пол. С. Яковенка. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 235—271.

16. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII веке. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича / В. Эйнгорн. — М. : Университетская типография, 1899. — 370 с.

17. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. — К. : Критика, 2007. — 376 с.